

หลักธรรมาภิบาล

พระครูปลัดจิตตวิชัย จิตตวิชัย,ดร.¹

บทนำ

คำว่า “ธรรมาภิบาล” หรือที่บางท่านเรียกว่าธรรมรัฐนั้น ตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า “good governance” คำนี้เริ่มใช้กันแพร่หลายภายหลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับใหม่ และหลังจากภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจในปี 2540 ทั้งนี้ เนื่องมาจากในหนังสือแสดงเจตจำนงกู้เงินจำนวน 17.2 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ จากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) รัฐบาลไทยให้คำมั่นว่าจะต้องสร้าง “good governance” ขึ้นในการบริหารจัดการภาครัฐ ซึ่งแสดงโดยปริยายว่า ทั้งรัฐบาล

ไทยและกองทุนการเงินระหว่างประเทศเชื่อว่าวิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้น เป็นผลส่วนหนึ่งมาจากการบริหารจัดการที่ไม่ดีหรือธรรมาภิบาล (bad governance)²

คำว่า Good Governance ได้เริ่มนำมาใช้เมื่อต้นทศวรรษที่ 1990 โดยปรากฏในรายงานของธนาคารโลก และเอกสารของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ซึ่งองค์การระหว่างประเทศทั้งสองนี้ถือว่า Good Governance เป็นพื้นฐานสำคัญในการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจของประเทศที่ได้รับความช่วยเหลือทางการเงิน และเนื่องจากองค์การทั้งสองนี้ต้องรับผิดชอบต่อเจ้าของเงินทุน จึงกำหนดเป็นเงื่อนไขให้ประเทศที่ได้รับความช่วยเหลือทางการเงินจะต้องสร้างให้เกิดธรรมาภิบาลขึ้น และมีการดำเนินการตามนโยบายสาธารณะที่ได้ตกลงไว้ในสัญญารับการสนับสนุนทางการเงินอย่างเคร่งครัด ปัจจัยทั้งสองนี้จะช่วยให้ประเทศที่ประสบปัญหาสามารถพัฒนาเศรษฐกิจให้กลับสู่เสถียรภาพได้อย่างรวดเร็ว และในระยะยาวสังคมที่มีธรรมาภิบาล จะเป็นสังคมที่มีความเข้มแข็ง มั่นคง มีความสมดุลในการบริหารบ้านเมือง และมีภูมิคุ้มกันวิกฤตที่จะเกิดขึ้นภายหลัง³

ธนาคารโลกได้อธิบายคำว่า “Governance” ว่าหมายถึง “การกำหนดกลไกอำนาจของภาครัฐในการบริหารจัดการทรัพยากร ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมของประเทศเพื่อให้เกิดการพัฒนา” สำหรับคำว่า “Good Governance” ธนาคารโลกให้ความหมายว่า “เป็นการดำเนินงานการกำหนดนโยบายที่ประชาชนสามารถรับทราบและเข้าใจได้ มีลักษณะที่เปิดเผยและเป็นนโยบายที่มีประโยชน์ เจ้าหน้าที่ของรัฐมีจริยธรรมปฏิบัติหน้าที่เพื่อประโยชน์แห่งสาธารณชน ประกอบไปด้วยหลักนิติธรรมมีกระบวนการปฏิบัติงานที่โปร่งใส ประชาชนในสังคมมีส่วนร่วมในกิจการสาธารณะอย่างเต็มที่ และในทางกลับกัน “poor หรือ bad governance” คือ การที่ฝ่ายบริหารกำหนดนโยบายโดยขาดการวางแผนไม่คำนึงถึงประโยชน์ของประชาชน เจ้าหน้าที่ของรัฐขาด

¹ อาจารย์ประจำ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา เชียงใหม่ (น.ธ.เอก, ปวค., ศน.บ., ศศ.ม., Ph.D.)

² บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, การสร้างธรรมาภิบาล (Good Governance) ในสังคมไทย, กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์วิญญูชน จำกัด, 2542, หน้า 17-18.

³ ทิพาวดี เมฆสุวรรณ, “ธรรมาภิบาลกับราชการไทย”, สรรพากรสาส์น, ปีที่ 47 ฉบับที่ 9, กันยายน 2543, หน้า 63.

ความรับผิดชอบ ไม่มีการปฏิบัติตามหลักนิติธรรม ใช้อำนาจในทางที่มีชอบ ประชาชนไม่มีส่วนร่วมในกิจการ สาธารณะและมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงอยู่ทั่วไป”⁴

“ธรรมาภิบาล” หรือ “ธรรมรัฐ” จากแนวคิดของธนาคารโลกหรือกองทุน การเงินระหว่างประเทศ (IMF) อาจกล่าวได้ว่าเป็น “ธรรมาภิบาลสากล” ที่มาจาก ประเทศทางตะวันตก แต่ในโลกตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศไทย ก็มีหลัก ธรรมาภิบาลซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็น “ธรรมาภิบาลไทย” ซึ่งได้รับอิทธิพลจาก คำสอนในศาสนาพุทธ ดังที่มั่นักวิชาการได้วิเคราะห์ว่า “.....เมื่อศาสนาพุทธเชื่อ ในการปกครองโดยธรรมหรือ “ธรรมรัฐ” จึงมีคำสอนเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ว่า ต้องทรงเป็น “พระมหาธรรมราชา” คือ ทรงใช้หลักธรรมในการปกครอง ซึ่งมีหลายหมวด ดังนี้

ทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในส่วนของสุตตันตปิฎกในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก อันได้แก่

1. ทาน (การให้)
2. ศีล (ความประพฤติดีงาม)
3. บริจาคะ (การบริจาค)
4. อาชวะ (ความซื่อตรง)
5. มัทวะ (ความอ่อนโยน)
6. ตปะ (ความทรงเดช)
7. อักโกธะ (ความไม่โกรธ)
8. อวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน)
9. ชันติ (ความอดทน)
10. อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม)

ทศพิธราชธรรมนี้ เป็นธรรมของพระมหากษัตริย์ที่จะช่วยให้พระมหากษัตริย์ที่ทรงยึดปฏิบัติ พบแต่ความเจริญรุ่งเรือง และไม่ประสบความพ่ายแพ้แก่ผู้ใด

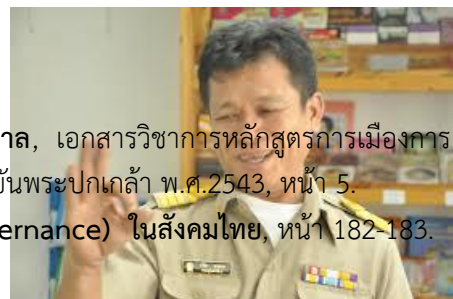
ธรรมอื่น ๆ ของพระมหากษัตริย์

นอกจากทศพิธราชธรรมแล้ว พระพุทธศาสนายังได้กำหนดธรรมอื่นอันจำเป็นสำหรับ พระมหากษัตริย์อีก คือ จักรวรรดิวัตร 12 ราชสังคัตถุ 4 การปราศจากอคติ 4 และพละ 5...”⁵

ดังนั้น การปกครองโดยธรรม จึงเป็นรากเหง้าของสังคมตะวันออก ระบบธรรมราชาของตะวันออก มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั่วไปในทัศนะของตะวันตก ซึ่งการปกครองที่ดี ไม่ใช่อยู่ที่กลไกการปกครอง ระบบการปกครองหรือวิธีการ ปกครอง หากแต่เน้นเอาวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่จะบรรลุ คือ

⁴ นิรันดร์ เมืองพระ, การจัดทำงบประมาณโดยหลักธรรมาภิบาล, เอกสารวิชาการหลักสูตรการเมืองการ ปกครองในระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักบริหารระดับสูง รุ่นที่ 4, สถาบันพระปกเกล้า พ.ศ.2543, หน้า 5.

⁵ บวรศักดิ์ อูวรรณโณ, การสร้างธรรมาภิบาล (Good Governance) ในสังคมไทย, หน้า 182-183.

ความเป็นธรรมในแผ่นดิน มีจิตสำนึกของผู้นำผู้มีอำนาจที่ทรงคุณธรรม รูปแบบหรือกลไกการปกครองจะเป็นอย่างไรก็ได้ แต่กลไกนั้นต้องใช้อำนาจโดยมีธรรมะเป็นสรณะ ซึ่งแตกต่างจากตะวันตกที่เห็นว่าระบบการปกครองที่ดี คือระบอบประชาธิปไตยซึ่งเน้นสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล แต่ไม่ได้ยึดหลักสำคัญคือธรรมะเป็นสรณะ หรือเน้นการพัฒนาจิตวิญญาณประชาชนที่สำนึกในธรรมะอย่างไรก็ตาม แนวคิดของ “ธรรมภิบาลสากล” และ “ธรรมภิบาลไทย” ต่างก็มีจุดมุ่งหมายอันเดียวกันคือ ต้องการให้ประชาชนอยู่ด้วยความสงบสุขและสังคมมีความเป็นธรรม

ในปัจจุบัน ระบบธรรมราชามีปรากฏในพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ที่ว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนชาวสยาม” ดังที่สื่อมวลชนต่าง ๆ น้อมนำอัญเชิญอ้างถึงอยู่เสมอในโอกาสต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครอง อันถือได้ว่าเป็นพระบรมราชโองการที่แสดงหลักสำคัญของระบบธรรมราชาซึ่งองค์พระประมุขทรงปฏิบัติเป็นแบบอย่างแก่พสกนิกร

หลักเรื่อง “ธรรมภิบาล” หรือ “ธรรมรัฐ” หรือ “การบริหารจัดการที่ดี” ได้รับความสนใจจากนักคิดและนักวิชาการอย่างมากหลังจากเกิดภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจในประเทศไทยเมื่อกลางปี พ.ศ.2540 โดยเหตุนี้ เมื่อระหว่างเดือนมีนาคมถึงพฤษภาคม พ.ศ.2541 สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สถาบันพระปกเกล้า สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทน และมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย จึงได้จัดระดมความคิด ที่เรียกว่า “เวทีธรรมรัฐแห่งชาติ” (Forum for Good Governance of Thailand) หรือ “ธรรมรัฐฟอรัม” ขึ้น โดยให้หลักการและเหตุผลว่า

“ช่วงเวลา 25 ปี ภายหลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ประเทศไทยได้ผ่านการปฏิรูปประชาธิปไตยเป็นระยะ ๆ จนประชาชนได้มีสิทธิเสรีภาพทางการเมืองมากขึ้น และมีรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนอย่างสมบูรณ์ แต่การเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกในยุคปัจจุบัน และวิกฤตเศรษฐกิจอันซับซ้อนที่ประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ในเวลานี้ ไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยสิทธิเสรีภาพทางการเมือง และนโยบายการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จะต้องมีระบบการบริหารจัดการที่ดีทั้งในภาครัฐ และภาคเอกชน เป็นการปฏิรูปภาคเอกชน ภาคราชการและการปฏิรูปสังคมให้เข้มแข็ง จึงจะเป็นเครื่องค้ำประกันที่มั่นคงให้สังคมไทย มีความยั่งยืนและมีความยุติธรรม

ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ส่วนที่ 7 ได้กล่าวถึง “การพัฒนาประชาธิปไตย” หรือ “governance” ซึ่งหมายถึงการพัฒนาให้รัฐ และประชาชนมีความเข้าใจที่ดี มีความรับผิดชอบเอื้ออาทรต่อกัน เพื่อให้ความสัมพันธ์ของทุกภาคในสังคมดำเนินไปในเชิงสร้างสรรค์และเสริมสร้างสมรรถนะซึ่งกันและกัน และมีการสร้างสภาวะแวดล้อมให้เกิดการพัฒนาประชาธิปไตยขึ้นด้วยการให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพ การจัดการแก้ไขความขัดแย้งด้วยสันติวิธีการสร้างสมรรถนะพลังทางสังคม การสร้างภาคีการพัฒนา การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในสังคม การบริหารจัดการที่ดีมีความโปร่งใส มีการจัดการนโยบายสาธารณะ และการสร้างพันธมิตรเพื่อกำหนดระเบียบวาระแห่งชาติ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการพัฒนาประชาธิปไตย และปฏิรูปสังคมไทย

จากวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรงในขณะนี้ ถือเป็นโอกาสที่สังคมไทยต้องรีบผลักดันให้เกิดการปฏิรูปเพื่อให้เกิด “good governance” หรือ “ธรรมรัฐ” หรือ “ประชาธิปไตย” ขึ้น โดยปฏิรูป

ทั้งในภาคการเมือง ข้าราชการ ภาคเอกชน และภาคประชาชนเพื่อให้เกิดการบริหารจัดการบ้านเมืองในระดับต่าง ๆ ที่มีประสิทธิภาพ โปร่งใส ยุติธรรม มีคุณธรรม และให้ประชาชนมีส่วนร่วมมีสิทธิในการเรียกร้องในฐานะผู้บริโภค การรับรู้ข่าวสารข้อมูล การตรวจสอบควบคุม มากขึ้น”⁶

เวทีธรรมรัฐแห่งชาติ ประกอบด้วย การปาฐกถา การอภิปราย การถ่ายทอดผ่านสถานีวิทยุ และสถานีโทรทัศน์ รวมทั้งสิ้น 10 ครั้ง โดยผู้ทรงคุณวุฒิจำนวนมาก เช่น นายอนันท์ ปันยารชุน นายธีรยุทธ บุญมี นายอัมมาร์ สยามวาลา เป็นต้น ผู้จัดเวทีธรรมรัฐแห่งชาติได้สรุปผลการระดมความคิดเห็นที่ได้จากการจัดเวทีธรรมรัฐแห่งชาติดังกล่าว ว่า

ความหมายของธรรมรัฐจากวงการต่าง ๆ

ธรรมรัฐแห่งชาติในแนวคิดของผู้คนวงการต่าง ๆ ได้ให้คำจำกัดความไว้ คือ

1. กระบวนการซึ่งประชาชนและรัฐสามารถร่วมกันสร้างสรรค์สิ่งที่ดี ที่เหมาะสมและเป็นธรรมในสังคม นับเป็นการปฏิรูปสังคมไทยครั้งที่สองต่อจากการปฏิรูปการเมือง เมื่อ 14 ตุลาคม 2516
2. กระบวนการที่เป็นจุดเปลี่ยนผ่าน (transmission) ของสังคมไทย ท่ามกลางจิตสำนึกของคนไทยที่เปลี่ยนแปลงไป
3. อุดมการณ์ของความร่วมมือของสังคมรวมของประเทศ ไม่ใช่เฉพาะเรื่องของรัฐ แต่เป็นเรื่องของประชาชน องค์กรต่าง ๆ ทุกองค์กร รวมทั้งองค์กรศาสนา ทหาร ฯลฯ ซึ่งร่วมมือกันในทุกเรื่องให้เกิดรัฐที่ดี การปกครองที่เป็นธรรมและสันติสุข
4. การปรับเปลี่ยนโครงสร้างของสังคมที่จะทำให้สังคมมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ซึ่งนอกจากจะมีรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันเป็นเครื่องมือแล้วจะต้องมีธรรมรัฐควบคู่ไปด้วย
5. การบริหารจัดการโดยประชาชนมีส่วนร่วมกับภาคราชการ เอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน สื่อสารมวลชน นักวิชาการและผู้นำทางศาสนา
6. ระบบซึ่งสามารถจัดการกิจกรรมต่าง ๆ ได้อย่างดี มีประสิทธิผล และยุติธรรม โดยไม่ต้องใช้อำนาจตามกฎหมายหรืออำนาจอย่างเป็นทางการของรัฐเดี่ยวหรือหลายรัฐ
7. การปกครองที่ดี โปร่งใสและเป็นธรรม จากการบริหารจัดการที่ดีทุกส่วน ทุกระดับ ประชาชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอน ทุกระบบของการบริหาร โดยไม่ต้องใช้อำนาจของรัฐตามกฎหมายและตามรูปแบบของทางราชการ
8. การปรับปรุงโครงสร้างทางสังคมให้เกิดความเป็นธรรม”⁷

ฉะนั้น คำว่า “ธรรมาภิบาล” หรือ “ธรรมรัฐ” จึงไม่มีคำจำกัดความที่แน่นอน บุคคลแต่ละคนต่างให้ความหมายและมีความเข้าใจแตกต่างกันไปตามแนวความคิด การศึกษา และประสบการณ์ของตน แต่อาจสรุปได้ว่า ธรรมาภิบาลหมายถึง ระบบการบริหารจัดการหรือการปกครองที่ดีซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความสมดุลแก่กลุ่มผลประโยชน์ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้ ธรรมาภิบาลนั้นย่อมไม่ถูกจำกัดเฉพาะการใช้กับการบริหารจัดการภาครัฐเท่านั้น หากแต่สามารถนำไปใช้กับการบริหารจัดการภาคเอกชนเพื่อให้เกิดผลประโยชน์สูงสุดต่อองค์กร และสังคมโดยรวมได้อีกด้วย⁸

⁶ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สถาบันพระปกเกล้า สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, ธรรมรัฐแห่งชาติ (Good Governance), 2541, หน้า 5-6.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-2.

⁸ แสงทิพย์ ยิ้มละมัย, ธรรมาภิบาลกับข้อขัดแย้งการรวมบัญชีธนาคารแห่งประเทศไทย,

ถึงแม้ว่าวิชาการส่วนมากจะขึ้นชมกับหลักการของธรรมาภิบาล หรือธรรมรัฐแต่ก็ยังมี

นักวิชาการบางส่วนเห็นว่า แนวคิดเรื่อง “ธรรมรัฐ” ก็ยังมีปัญหาเช่นกัน เพราะยังเป็นแนวคิดแบบอำนาจนิยม มองรัฐว่าเป็นศูนย์ของอำนาจและการแก้ปัญหา เป็นการเสนอวิธีการแก้ปัญหาจากข้างบนสู่ข้างล่าง ทำให้การแก้ปัญหาทั้งหมดวางอยู่บน

ผลประโยชน์ของคนรวย และคนที่คุมอำนาจรัฐ มากกว่าจะวางอยู่บนผลประโยชน์ของคนไทยส่วนใหญ่ ทำให้รัฐไทยซึ่งเคยเป็นรัฐชาติ เคยมีเอกราชกำลังกลายเป็นรัฐที่ไร้เอกราช และกำลังกลายเป็นเพียงกลไกและเครื่องมือในการปกครองคนไทย ภายใต้อำนาจของ IMF และทุนไร้พรมแดน⁹ และมีผู้เห็นว่า “.....“ธรรมรัฐ” ในความหมายของทุกบุคคลทุกหมู่เหล่า ที่พูดมาทั้งหมด หากบังดาลให้เป็นจริงขึ้นมาได้ ก็จะเป็นประโยชน์เฉพาะอภิสิทธิ์ชน คนรวยเศรษฐีนายทุนทั้งหลายเท่านั้น เพราะเขาสามารถลดบังดาลให้รัฐเป็นเครื่องมือรับใช้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มอภิสิทธิ์ชนหยิบมือเดียวที่มีอำนาจทุนมหาศาลในมือ ซึ่งอาจจะเป็นเพียงลูกมือของทุนครอบโลกหรือตนเองอาจจะสถาปนาตนให้เข้าร่วมในขบวนแถวของทุนครอบโลกด้วยก็ได้”¹⁰

บทสรุป การปกครองโดยธรรม จึงเป็นรากเหง้าของสังคม ตะวันออก ระบบธรรมราชาของตะวันออก มีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั่วไปในทัศนะของ ตะวันตก ซึ่งการปกครองที่ดีไม่ใช่อำนาจที่กลไกการปกครอง ระบบ การปกครองหรือวิธีการปกครอง หากแต่เน้นเอาวัตถุประสงค์หรือ เป้าหมายที่จะบรรลุ คือ ความเป็นธรรมในแผ่นดิน มีจิตสำนึกของ ผู้นำผู้มีอำนาจที่ทรงคุณธรรม

ธรรมาภิบาล หมายถึง ระบบการบริหารจัดการหรือการปกครองที่ดีซึ่งสามารถสร้างความเป็นธรรมและความสมดุลแก่กลุ่มผลประโยชน์ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้ ธรรมาภิบาลนั้นย่อมไม่ถูกจำกัดเฉพาะการใช้กับการ บริหารจัดการภาครัฐเท่านั้น หากแต่สามารถนำไปใช้กับการบริหารจัดการภาคเอกชนเพื่อให้เกิดผลประโยชน์สูงสุด ต่อองค์กร และสังคมโดยรวมได้อีกด้วย

ในสังคมไทยที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน นับว่าเป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่น่าเอาหลักธรรมาภิบาลมาใช้ในการปกครอง เพื่อ ความสงบสุขในสังคม แต่ก็ยังมีคนมีความวุ่นวายเสียร้องหาแต่ความ “สงบสุข” “สันติสุข” “เสรีภาพ” จนทำให้ผู้เขียนเห็น ว่า หลักธรรมาภิบาล ที่ไทยเราไปแปลมาจากตะวันตกนั้น อาจจะไม่เหมาะกับสังคมไทยหรือไม่ น่าทบทวนอย่างจริงจัง นักวิชาการที่น่าเสนอความคิดเพื่อหาทางออกให้กับสังคมไทยก็น่าเห็นใจ สุดกำลังความสามารถ เสนอจนไม่รู้ว่าจะเสนอ

เอกสารวิชาการในหลักสูตรการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักบริหารระดับสูง รุ่นที่ 4, สถาบันพระปกเกล้า, พ.ศ.2543, หน้า 43-44.

⁹ ยุค ศรีอาริยะ, “โลกาภิวัตน์กับ Good Governance”, ธรรมรัฐ: จุดเปลี่ยนประเทศไทย?, กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2541, หน้า 51.

¹⁰ เหวง โตจิราการ, “ธรรมรัฐ แก้ปัญหาได้จริงหรือ?”, ธรรมรัฐ : จุดเปลี่ยนประเทศไทย?, กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2541, หน้า 102.

ทางออกไหนแล้ว ในบทต่อไปผู้เขียนขอแนะนำเรื่อง ธรรมชาติ จุดหมาย : ธรรมชาติ เพื่อความเข้าใจเรื่องประเด็นแห่ง
ธรรมชาติมากยิ่งขึ้น

สมัคร วิทยาลัยนานาชาติ